

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

MAGYAR MAKKABEUSOK A CSÁSZÁR-KIRÁLY SEREGÉBEN

A dinasztia és nemzet iránti hűség összeegyeztetése

Az emancipáció és a társadalmi szerepvállalás lehetővé tette a közép-európai zsidóság számára is a modern nemzeteszmmékel való azonosulást. A Nagy Háborúban ez gyakran a zsidó univerzalizmussal került ellentmondásba. A különböző nemzeteszmmékekhez csatlakozó izraelita felekezetűek egyrészt az adott nemzet háborús céljaival és propagandájával azonosultak, másfelől a zsidóság múltjában és a judaizmusban próbálták megkeresni az új helyzet előképeit.

A tanulmány a magyar neológ és cionista sajtó háborús propagandájának szerkezetét elemzi, a sajtó ellenségképében, háborús céljaiban és zsidó/ izraelita önmeghatározásában a bibliai előképeket, a modern zsidóság toposzait és a közép-európai diskurzusokat vizsgálja. Az Osztrák-Magyar Monarchia zsidósága az állam iránti lojalitás formáinak tekintetében eltért Habsburg-Ausztriában és Magyarországon. Amíg az előbbtől egy dinasztikus lojalitást vártak el, addig az utóbbtól a modern magyar nemzeteszmmével való azonosulást. Számos társadalmi és kulturális jelenség és belső zsidó diskurzus azonban csak összközép-európai keretben értelmezhető. Közvetítésükben fontos szerepet játszottak a német nyelvű sajtótermékek és az átjárást lehetővé tevő intézményi elit. A tanulmány német nyelvű zsidó lapokra is kitekintve egyrészt a hatalmi elit elvárásait (civilvállás, kultuszok, kultúrmisszió), másrészt a polgári világ politikai tudósításait (orosz és román zsidó menekültek, kelet-európai zsidók sorsa, hátországon belüli konfliktusok), harmadrészt a judaizmus jelenre alkalmazott vallási értelmezéseit vizsgálja.

Az elemzett magyar nyelvű zsidó sajtó (*Egyenlőség*, *Zsidó Szemle*) olyan modern fórumot képez, amely egyszerre közege az ismeretek áramlásának és eszköze a kulturális változásoknak. Szélesebb társadalmi folyamatokat tükröz az információs ökoszisztémán belül, ugyanakkor a benne szereplő „tények” csupán a szerkesztői kör, a lap mögött álló intézményi elit törekvéseiről nyújthatnak képet. A sajtóban korábban megjelenő hírek a háborús propaganda keretében átalakult üzenetekkel tűntek fel. A tanulmány kitér ezeknek a transzformációknak a vizsgálatára a háborús célok bensővé tételénél és a hőskultusz apologetikus alkalmazásánál.

A zsidó sajtó mint modern fórum

A sajtót mint modern jelenséget vizsgáljuk. Sarah Abrevaya Stein szerint a sajtó egyszerre volt a változás manifesztálódása és mechanizmusa a modernkori zsidóság köreiben. A magyar nyelvű budapesti zsidó sajtó kutatása során a modernitásra folyamatként tekintünk. A modernitás előkép nélküli kihívásokat hozott és folyamatos válaszadásra készítette a közösségeket.¹ A sajtóban megjelenő vélemények és stratégiák nem téveszthetők össze az adott közösségek tényleges mindennapi életével. A sajtóban csupán a véleményformálás szándékával fellépő hírlapírói elit törekvései ragadhatóak meg. A tényleges olvasókról viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk. A közölt olvasói levelek is szerkesztői tevékenység eredményei. Mindazonáltal a hírlapírói elit véleménye nem volt független a tényleges közösségi élettől. Nem csak a sajtó, hanem a közösségek feletti intézményrendszer is a modernitás új jelenségének tekinthető. A lapok rendeltetésük szerint különbözőek voltak, igazodtak a társadalmi körülményekhez, a politikai- és társadalmi változások hatásai alatt álltak. Közös vonásuk volt, hogy a modernitás új tendenciáira válaszolva közösségi törekvéseket fejeztek ki.

A budapesti neológ és orthodox modern intézményrendszer a 19. század utolsó harmadában jött létre és a vidéki zsidósággal folyamatosan tartotta a kapcsolatot. A zsidó hírlapolvasók nem voltak egynyelvűek: az 1867. évi kiegyezéstől felgyoruló nyelvi magyarosodás mellett a héber, a jüdisch-deutch és a német nyelvet is használták, ami a századfordulós zsidó lapokban eltérő mértékben tükröződött.

A modernitás új fórumaként és eszközeként megjelenő sajtót a zsidó felvilágosodás képviselői nézeteik terjesztésére már jóval a neológ-orthodox szakadás (tajlung) előtt felhasználták, valamint vitái és szemléletformáló szerepe révén az orthodox-neológ elkülönüléshez is kész kulturális modelleket kínált fel. A Habsburg Birodalom nyugati tartományaiban a modernizálódó zsidóság fiatalabb generációi hamar bekapcsolódtak a német, majd egyéb nemzeti nyelvű újságírásba.² A neoabszolutizmus éveit követően pedig – már a kiegyezés érvrendszerének kidolgozása során – a korábban csupán referáló sajtó Budapesten is „szemhirdetővé” vált.³ A tudatosan modernizáló zsidó irányzatok felekezeti sajtói ebben a társadalmi-kulturális közegben jöttek létre. Az intézményesülés idejének csoportstratégián belüli és stratégiaközi diskurzusait a magyar nyelvű budapesti izraelita felekezeti hetilapok fogalmazták meg,⁴ mind az integrálódó zsidóság, mind pedig a magyar társadalom felé. A Pesti Izraelita Hitközséghez közelálló, de ahhoz intézményesen nem kötődő, sőt vele szemben sokszor eltérő álláspontot képviselő *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882-1938) Bogdányi Mór (1854-1923), majd Szabolcsi Miksa (1857-1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890-1943) szerkesztésében képviselte a neológia véleményét. A modernitás szekularizáló,

1 ABREVAYA STEIN 2004. 16.

2 BÁNYAI 2000.; KIEVAL 2000. 32.

3 LIPTÁK D. 2002. 37-38.

4 A zsidóság nyelvi asszimilációja főleg városi közegben és magyarul a vidékeken haladt előre, illetve ettől függetlenül stratégiává a neológiában vált. FROJIMOVICS 2008. 105-111.

zsidó nemzeti megközelítését Magyarországon – a neológ és orthodox közösségek által egyaránt háttérbe szorított – cionista sajtó képviselte. Indulásának a Dömény Lajos (1880-1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904-1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet hivatalos lapját 1910-től eredezteti⁵, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövők* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. A vizsgált téma szempontjából az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó kulturcionista *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911-1944) válik még fontossá. A berlini kulturcionista *Ost und West*⁶ magyarországi adaptációjaként felfogható *Múlt és Jövő* a hagyománytól eltávolodott zsidó intelligenciát kívánta visszatéríteni a judaizmushoz. A háború idejére vonatkozó – a fentiek párhuzamát képező – Magyar nyelvű intézményközeli orthodox sajtóforrás nem jelent meg. A jüdisch-deutsch *Allgemeine Jüdische Zeitung* az Orthodox Irodától független napilapként adták ki, 1919-ben a Tanácsköztársaság idején pedig betiltották. *Zsidó Újság* címen a bethleni konszolidációt követően magyar nyelvre váltott, mivel jüdisch-deutsch olvasótáborának zöme 1920 után az utódállamokhoz került.⁷

Közép-európai zsidó diskurzusfolyamok és tendenciák

A zsidóságot mozgósító háborús propaganda és hőskultusz hasonlóságot mutat a közép-európai askenázi zsidóságon belül. A közép-európai államokban a modern nemzeteszmékkel – eltérő keretek között – azonosultak a polgárjogot nyert zsidók. Habsburg-Ausztria politikai, dinasztikus elvek mentén szerveződött, és így a Monarchia osztrák részében nem létezett állami szinten megjelenített nacionalizmus sem etnikai, sem nyelvi-kulturális értelemben. Ausztria zsidó polgárai úgy tudtak lojálisak maradni az államhoz, hogy nem kellett egyetlen nemzeti identitással sem azonosulniuk. Habsburg-Ausztriával szemben a magyar politikai elit Magyarországot nemzetállamként határozta meg, és elvárta zsidó lakosaitól, hogy az uralkodó magyar, nyelvi-kulturális alapú nemzetkonceptiót adaptálják. Magyarországon mindez – egy kettős lojalitás: Dinasztia és nemzet iránti elköteleződés keretében – a Kelet felé tekintés gondolkörében, az orosz és a balkáni zsidóság között végzendő kultúrmisszió ügyével is összefonódott. Az Osztrák-Magyar Monarchia keretében a magyarországi neológ hírlapírók a magyar nemzethez tartozás kinyilvánítására törekedtek.⁸ A neológ zsidóság küldetése kettős

⁵ 1910-1911 között Magyarországi Cionista Szervezet címmel jelent meg a lap.

⁶ BRENNER 2008. 14.

⁷ GLÄSSER 2014a. 341.

⁸ *Egyenlőség* 1882. dec. 30./ 4. A zsidóság missziója, vö. ZIMA 2008. 247.

volt: egyrészt a Monarchián belül a magyaság érdekeinek védelme, amelyhez a magyar kultúra elsajátítása révén csatlakozhattak, a nemzetiségi területeken a magyar érdekek érvényesítése és a magyar kultúra terjesztése, másrészt a felvilágosult európai kultúra terjesztése a zsidóságon belül. A belső kulturális misszió képviselőinek kritikája az oktatás és az új nemzedékek kérdésére irányult. Ez tüntetett a Galíciából érkező kelet-európai zsidó bevándorlók kérdésén, sokkal inkább a tradicionalitásra törekvő stratégiák általános bírálataként fogható fel. Az *Egyenlőség*ben megjelent kulturális missziós írásokban a kelet-európai zsidó alakja az integrációra való alkalmatlanság bemutatásának eszköze volt.⁹ A kulturális missziós diskurzus összefonódott a neológ zsidóság erkölcsi missziójával is, amely újraértelmezte a judaizmus eszkatologikus vonásait. A zsidóság új történelmi küldetésében az ideális zsidó a modernitás élharcosává vált, példaképet teremtve az egész emberiség számára. A galíciai zsidókra irányuló kulturális missziós törekvések a legnagyobb mértékben az első világháború alatt erősödtek fel.¹⁰

A premodern-modern váltás keretében – Meredith B. McGuire-nek a vallás társadalmi szerepéről írott gondolatait követve – a vallási autoritás és az intézményi legitimitás hanyatlásáról, a vallási értelmezések privatizálódásáról, a vallási hagyomány racionalizálásáról és szelekciójáról beszélhetünk.¹¹ Mindeközben a modern nemzetállamok kiépülésével megjelenik az igény az evilági nemzeti történelem szakralizálására és új közösségteremtő rítusok kiépítésére. Ezek nyelvezetükben, szimbólumrendszerükben a széles körben elterjedt vallási ismeretekhez nyúltak. A szimbolikus politika, amit a vallásszociológia civil vallás vagy nemzetvallás névvel illet, a vallásgyakorlatra épült rá.¹² A korábbi életvilágok kereteihez, a csoport belső modelljeihez ragaszkodó orthodoxia,¹³ valamint a felekezeti hagyományait mérsékelt reformnak alávető és a modern magyar nemzeteszmével azonosuló neológia (kongresszusi irányzat) esetében különösen jó vizsgálati terepet nyújt az a nemzetvallás, aminek országos alakítói a csoporton kívüli politikai elit. A magyar szimbolikus politika tematizálója – a dualista Monarchia hatalmi politikájával szemben – az emigrációban lévő Kossuth Lajos volt. Kossuth a hatalmi felállás legitimitásának megkérdőjelezéséből teremtette meg saját szimbolikus világát, függetlenségi követői viszont a duális államalakulat keretében fejtették ki törekvéseiket.¹⁴

Az új izraelita irányzati intézményrendszer a modern polgári állam kereteinek kiépülésével jött létre. Tévedés volna azt állítani, hogy értelmezési modelljeiket kizárólag a vallási előképek határozták meg. Az intézményi kiépülés szekuláris, történelmi események eredménye volt. Ahogyan a magyar szimbolikus politikát az 1848-as forradalom eseményei formálták meg, úgy a neológ, orthodox és status quo ante irányzat intézményesülésének állomásai is meghatározták a szimbolikus politika adaptálását. Az uralkodó az orthodox küldöttségek kéréseinek

9 Pl. *Egyenlőség* 1912. jún. 16./ 1-4. Külföldi és Magyarországi orthodox vezérek –írta: Szabolcsi Miksa

10 Vö. SCHMIDL 2014. 127.

11 Vö. MCGUIRE 1997. 278–292.; GLESZER – ZIMA 2009. 333–354.

12 Vö. GERŐ 2004. 17–21.

13 Vö. FERZIGER 2005.

14 Vö. GERŐ 2004. 53–67.

éppúgy eleget tett, mint a mérsékelt vallásreformot szorgalmazó neológ ellentábor kéréseinek. A konfliktus a zsidóság egységes országos képviselőtét létrehozni hivatott eötvösi 1868-69-es izraelita kongresszushoz kötődött.¹⁵ A katolikus uralkodó ezáltal a vallásosság és a vallásos zsidóság pártfogójává, a zsidóság körében szimbolikus alakká vált.¹⁶ I. Ferenc József apostoli magyar királyként Jeruzsálem királya is volt. A kötődést hozzá tovább erősítették a nemzedékek láncolatán keresztül elevenen tartott vallási értelmezések. A vallási modellek közül a száműzetés talmudi és misnai előképei voltak meghatározóak. A dualizmus egyik legfontosabb társadalmi diskurzusa, a közjogi vita, így ezek tükrében nyerte el neológ és orthodox közösségi értelmezését.

A koronás fő tisztelet a judaizmus vallási hagyományaiból eredt. A Schön József-féle elterjedt machzor engesztelőnap imádságai között állt az uralkodóháért és a hazáért mondott könyörgés is. Ferenc József a zsidókat népeinek nevezte, a galíciai és bukovinai zsidók kirech mozaikszóval (Kajzer jarúm hódó = Császár Ófelsége) emlegették, amit Stefan Zweig is megörökített.¹⁷ A Singer S. Leó rimaszombati orthodox főrabbi 1907-ben *Kötelelességtan* címen közreadott *Hovat haLevavot* feldolgozása, amely valláserkölcsei fejtegetések magyar nyelvű gyűjteménye, foglalkozott a korona és a hatalom iránti tisztelettel K'vod haMalchut (A királyság tisztelete) címen. A király tiszteletét az Atyák tanításaiból (Pirké Avot III. 2.) vezette le: „»Imádkozzál a király és a hatalom békéje, üdve és boldog életeért, mert ha tőle való félelem nem volna, egyik a másikat elevenen elnyelné.«” A Misna a mondást rabbi Cháninának, a főpap helyettesének tulajdonítja. Singer főrabbi a kötelelességtanban a szöveg vallási értelmezését is megadta: „Szent vallásunk háladatos tiszteletet parancsol nekünk a király és a felsőbbség iránt, mert ezek egyenlő igazságot szolgáltatván, mindnyájunk nyugalma fölött örködnék, hogy hasznos munkálkodásunkban gonosz emberek által meg ne zavartassunk.”¹⁸ A koronás fő látásakor mondandó áldás mellett kitért a király iránti lojalitásra is, a Példabeszédekéből vezetve le azt. „»Féljed az örökkévalót és a királyt, pártütők és hazaellenesek közé ne keveredjél.«”¹⁹ (Példabeszédek 24:21) Singer főrabbi a király tiszteletét a haza rendjének tiszteleteként ragadta meg:

„A ki hazájának törvényeit nem tiszteli vagy kijátsza; aki hazája iránt való kötelességei alól magát bármiképp kivonja; aki hazájának polgárai közt egyenlenséget szít, a helyett, hogy a békés összetartást előmozdítaná és megerősítené, az nemcsak vét vallásunk világos törvénye ellen, hanem becstelen ember is, ki Isten büntetésén kívül, polgárainak megvetését is méltán megérdemli.”²⁰

15 Vö. KATZ 1999. 229, 233, 243-252.

16 *Zsidó Híradó* 1894. okt. 25./ 9. Hírek – A király szavai márványban.; A visszatérő toposz kései megjelenítését lásd: *Orthodox Zsidó Újság* 1941. nov. 20./ 5. I. Ferenc József és az orthodoxia.

17 BÍRÓ 2013. 37.

18 SINGER 1907. 210.

19 SINGER 1907. 211.

20 SINGER 1907. 211.

Singer főrabbi az Isten által legitimált – a társadalmon kívüli, mégis annak rendjét megjelenítő – uralkodó premodern képét rajzolta meg.²¹ Az uralkodó tisztelete ugyanakkor része volt a rendi hagyományokat és a modern nemzeteszmet összeegyeztető kiegyezés – Deák Ferenc által képviselt – törekvéseinek,²² és Habsburg-Ausztria népeitől megkövetelt állam iránti lojalitásnak.²³ Löw Immánuel gondozásában Szegeden Taub B. és Társánál *Imádságok zsidók számára* címmel 1903-ban megjelent imakönyv a királyért mondandó imaszöveg két magyar nyelvű megfogalmazását is közölte.²⁴ Mindkét imaszöveg a királytól az imádkozó „gyülekezetig” a társadalom kortárs struktúráját jelenítette meg a hatalom képviselőire, a nemzetre, a városra és a közösségre kérve Isten áldását. Mottóul Löw Immánuel a misnai és a szentírási helyet jelölte meg. Mind a „1848-as” veterán főrabbi, Löw Lipót imaszövegében, mind pedig fia szerkesztésében közölt imaszövegben a király, a nemzet és a haza összefonódó fogalmak voltak. Mindez azért válik fontossá, mert a Nagy Háború propagandája egyaránt épített a dinasztikus sérelmekre és a nemzeti célokra.

Magyar zsidó misszió a Nagy Háborúban

A budapesti neológ izraelita hetilap, az *Egyenlőség* az uralkodónak és a Dinasztiaának tulajdonította a Monarchia népei és felekezetei közötti béke fennmaradását, a Dinasztiaát egy olyan nemzetek és vallások fölötti intézménynek látatta, mely egyedül hivatott a Birodalom egységének megőrzésére. Ennek a toposznak az előképei egyrészt az uralkodócsalád tagjainak védnöksége alatt álló uralkodói évfordulós kiadványokban, másrészt az uralkodó és az állam jólétéért mondott imaszövegekben és a hatalom iránti lojalitásról szóló vallási fejtegetésekben kerekedtek.²⁵ A neológ *Egyenlőség* hetilap a királyi család egyes szereplőit a magyar szimbolikus politikába illesztette be. Ebben a fogalmi keretben értelmezhető a szarajevói merénylet után íródott gyászeretes vezércikk is.

„Nincs a magyar Izraelnek temploma, melyben gyászszolozsmák ne hangzanának most el a birodalom büszke reményének, a trónörökösnek hirtelen elvesztése miatt. Messzire látható hatalmas cédrus volt a Libanon tetején és ledöntötték, ő, gonosz gyilkos kezek. 'Hát ilyen halállal kellett kimúlania Abnernak!....' Igazságos volt és szabad, való volt az uralomra és elesett, íme, bűnösök fegyverétől.”²⁶

21 Vö. HAHNER 2006.

22 Vö. PÉTER 2004.

23 Vö. ROZENBLIT 2001. 4. 9.

24 Löw 1903. 44-47, 47-48.

25 Vö. UNOWSKY 2006.; DAMOHORSKÁ 2010.

26 *Egyenlőség* 1914. júl. 5./1. Imádságunk.

Zsidóság birodalmi és nemzetállami törekvésekkel való azonosulása egyrészt tekinthető az emancipáció társadalmi elvárásának, másrészt a zsidóság részéről a befogadási gesztus viszonzásának. Ebben a helyzetben és az első világháborús részvételben látta Karády Viktor azt az azonosulási tendenciát, amit zsidó „kölcsonnacionalizmusok” jelzővel illetett.²⁷ Karády problémafelvetése az adott életvilágban szemlélendő, amelyet a nemzeteszémek, gazdasági törekvések és hatalmi konfliktusok határoztak meg.

Marsha Rozenblit szerint Habsburg-Ausztriában, akárcsak Magyarországon, a zsidó irányzatok mindegyike azonosult a Monarchia világháborús céljaival. Úgy érezték, hogy ez a háború szent zsidó háború is egyben, amelynek egyik fontos feladata, hogy megmentse Osztrák-Galicia zsidó lakosságát az orosz zsarnokságtól. Rozenblit szerint, így egyszerre demonstrálhatták az állam és a zsidóság iránti szolidaritásukat. A háború utolsó két évének eseményei (az élelmiszerhiány okozta feszültség, amelynek zsidóellenes agitáció lett a következménye) tovább erősítették bennük azt a tudatot, hogy csak ez a nemzetek feletti állam (Ausztria) garantálhatja a zsidók biztonságát.²⁸ A fent említett párhuzamos lojalitások²⁹ a háború idején még hangsúlyosabbá váltak: az uralkodóhoz és a nemzethez való hűség a közös háborús célokban forrt egyg. A Monarchia háborús propagandájának egyik adaptációját képezte, a zsidó hagyományban meglévő koronás főért mondott ima, illetve áldás átértelmezése és nemzeti retorikába ültetése.

„Hozzád foháskodtunk a harcok küszöbén: Örökkévaló Isten. Hadak Ura, ki erőt adsz a népnek. Benned biztanak őseink régidőben és te Mentővárunk voltál. Légy velünk is igaz ügyünkben. Áldd meg Királyunkat, kit Mózesként rendeltél irányjelző útra, hadd reá sütni kegyelmedben a te diadalmaid fényét, hogy megfékezze ellenségeit. Oh légy oltalmazója Magyar hazánknak, nyújts feléje védő kart, ha küzd ellenséggel, mutasd meg rajta csodás valójában a te segítő hatalmatod.”³⁰

Hevesi Simon pesti rabbtól származó győzelmi ima az *Egyenlőség* címlapján a gorlicei győzelem híret hozta 1915 májusában.

A nemzethez tartozás, a nemzettel való egyesülés, a közös áldozatvállalás gondolata már a közvetlenül a hadüzenetet követő napokban áthatotta a lapot. Ez összhangban állt a hivatalos állami propagandával.

„Összeforrottunk, egybeolvadtunk szívvel-lélekkel, nemzetünkkel. Test vagyunk az ő testéből, annyira egyek, hogy erről külön is szólni: bántó és sértő volna. S ha mégis tesszük, csak emlékeztetőül s önmagunk megnyugtatósául: hogy mi, akik a béke évtizedeiben versenyre keltünk jóban

²⁷ KARÁDY 2000. 269.

²⁸ ROZENBLIT 2001. 4.

²⁹ A fogalmat a fenti értelemben és nem Erwin A. Schmidl „doppelte Loyaltät” értelmében használjuk, amely az állam és a zsidó univerzalizmus egyénben lezajló konfliktusaira utal. Vö. SCHMIDL 2014. 126.

³⁰ *Egyenlőség* 1915. máj. 9./ 1. Ima a győzelem után – írta Hevesi Simon

és nemesben környezetünkkel, íme versenyre szállunk most is velük és felajánljuk lelkesedve ezért a szent földért, ezért a nagy és nemes nemzetért: az életünket is. Láttunk titeket, magyar zsidó testvéreim, ott a vonuló csapatok közt, ott a pályaudvarok harci lármájában: igenis ott mentetek, ahol a helyetek van, harcba a királyért, kinek jogai alatt lettünk szabad emberek, harcba a nemzetért, mely befogadott, magához ölelt, otthont adott, földet és levegőt nekünk.”³¹

A nemzethűség mellett az Egyenlőség úgy azonosult a háborúval és annak céljaival, mintha a háború zsidó ügyért is zajlana és a központi hatalmak háborús céljai között az oroszországi zsidókat ért sérelem megtorlása is ott lett volna. Szembe állították a Monarchia által megtestesített szabadságot és kultúrát az Oroszországnak tulajdonított elnyomatással és barbársággal.

„Revanche Kisenevért, Homeléért, Bialisztokért, revanche a kievi pörökért és razziákért, halálos éjekért és rettentő napokért, revanche, mely nem a politika teóriáiból fakadt ki, hanem melyet a felséges élet érlelt lassan, revanche a rabságban töltött századokért. Ennek a háborúnak tehát mégis a revanche jegyében játszódtott le sok csatája.”³²
– írta az Egyenlőség 1914 végén.

A neológ sajtó korábban is úgy tekintett a nemzetiségi területeken élő neológ hit-testvéreire, mint a magyar nyelviség és kultúra terjesztőire. A balkáni zsidóság világát gyakran utalták a történeti és néprajzi érdeklődés körébe, amivel egyúttal el is határolták őket a közép-európai zsidó polgár világától, és egy romantikus keleti zsidóképet alakítottak ki. Ezekre a közhelyekre könnyedén épülhettek rá a kelet-európai háborús célok és jövőbeni feladatok képei.

Az önálló közép-európai zsidó nemzetszeme egy párhuzamos értelmezési keretet képezett.³³ A magyar nemzettel való azonosulás, egybeolvadás helyett a *Zsidó Szemle* című cionista hetilap a nemzet, a birodalom, a Dinasztia iránti feltétlen lojalitást hirdette. Álláspontjuk szerint miután a cionista területi aspirációk nem Közép-Európában voltak, így a zsidó nemzeti érdekek, nem álltak ellentétben a magyar nemzeti érdekekkel. Ebben látták a zsidó nemzeti mozgalom eltérését a többi magyarországi nemzetiség nemzeti törekvéseitől. A merénylet hírére a cionista lap a Monarchia iránti lojalitás hangsúlyozásával válaszolt.

„E komoly pillanatban átérezzük azt, hogy a monarchiának egyik fájós kérdése a nemzetiségi probléma. A sokféle centrifugális törekvés közepette a monarchiában az uralkodó család képviseli a hatalmas centripetalis erőt. Ha ily hatalmas összekötő kapocs leválik, úgy érezzük, mintha a föld

³¹ *Egyenlőség*, 1914. aug. 2./ 1. A háború

³² *Egyenlőség* 1914. szept. 6./ 1-2. *Revanche*

³³ ZIMA 2015.

megmozdulna s földalatti morajt hallanánk. S ha körülnézünk, azt látjuk, hogy minden nemzetiség kifelé gravitál. Csak a magyarság nem gravitál kifelé. S a zsidóság sem. Elfogultság vagy gyűlölet elvitathatja, de tény hogy a magyarság s zsidóság jövője egybe van forradva a négy folyó s három bércnek földjén. S merényletet követ el az igazság ellen, ki meggyanúsítási céllal azt meri állítani, hogy a zsidó fajiság vagy akár nationalitás tudata nem egyezik meg a legintranzigensebb hazafisággal.”³⁴

A neológia felől többször érte a cionistákat a hazafiatlanság vádja. A cionisták szerint a zsidó nemzeti gondolat nem jelent hűtlenséget a nemzet vagy az állam iránt. A magyar nemzet és a Monarchia iránti elkötelezettségüket a *Zsidó Szemle* már közvetlenül a hadüzenetet követően kinyilvánította.

„A cionizmus és a hazaszeretet mindenkor szorosan összefüggött s harmonikus egységbe olvadt. Mindenkor éreztük, mivel tartozunk az országnak, melynek polgárai vagyunk, a hazának mely fiainak elismert minket. Komoly idők csak megerősítik kötelességtudatunkat s megacélozzák az ország szolgálataiba irányított akarátunkat.”³⁵

Szintén a hazafiatlanság neológ vádjával szembeni védekezésül, a haza iránti hűséget bizonyítandó, a zsidó hagyományból merítve szólították fegyverbe a cionista ifjúságot.

„Makkabéusok! Hisszük és reméljük, hogy szavunk már nem fog benneteket a szülői ház békés hajlékában találni, hisszük és reméljük, hogy ti szívetek sugallat követve már a harc tűzében mutatjátok meg, hogy él még bennünk a Makkabéusok hősi szelleme! Ellenfelelünk szörnyű és hamis váddal illetek minket, hogy megnehezítsék munkásságunkat. (...) Mindegyikünknek kivétel nélkül kötelessége a haza védelme. Jelentkezzetek önként katonai szolgálatra!”³⁶

A cionista lap is tett közzé felhívást hadikölcsön jegyzésére, bemutatta a háborúban elesett cionista hősokeket, például Dömény Lajost a mozgalom egyik vezető személyiségét, aki még 1914-ben elesett az orosz fronton.³⁷ A cionisták is támadták Oroszországot és támogatták a háborús célokat.

„A magyar kormány a nemzeti hadikölcsön jegyzésére hívta fel az országot. Minden magyar állampolgárnak legszentebb kötelessége most, hogy a saját felesleges tőkéjét az államnak adja eme hadi kölcsön alakjában. E soraimmal

34 *Zsidó Szemle* 1914. júl. 1./ 1. Ferenc Ferdinánd trónörökös – írta: Judaeus Pencion

35 *Zsidó Szemle* 1914. aug. 2./ 2. Háború küszöbén

36 *Zsidó Szemle* 1914. szept. 5./ 1. Felhívás! – Makkabea cionista egyetemi hallgatók köre; Bar-Kochba zsidó műegyetemi hallgatók egyesülete

37 *Zsidó Szemle* 1914. aug. 20./ 1-2. Dr. Dömény Lajos halálára

*megpendítem az eszmét, hogy országos szervezetünk, valamint összes egyesületeink a nélkülözhetetlen összegeik erejéig jegyezzenek a kölcsönre.*³⁸

E sorokkal szólította fel a cionista egyesületeket hadikölcsön jegyzésére a *Zsidó Szemle* hasábjain Schönfeld József 1914 novemberében.

Formálódó hőskultusz olvasatai

A magyar zsidó hőstípus megformálása már a fronton megkezdődött: az önfeláldozó harc és a végsőig való kitartás képei rajzolódtak ki. Ez nem csupán magyarországi jelenség volt. Habsburg-Ausztria egyik legismertebb lovas katona nótáját, a Reiterliedet – ami ugyanezt a hősképet tolmácsolja – egy cseh zsidó kereskedő fia, Hugo Zuckermann írta, ismert dallamát pedig Lehár Ferenc szerelte, és Károly trónörökösnek ajánlotta.³⁹ Az ismert zsidó művészek munkái is megjelentek a háborús kiadványokban. Többek között Ephraim Mosche Lilien cionista művész is a Monarchia háborús propagandájának szolgálatába állt.⁴⁰ A hazájukért életüket áldozó magyar zsidó hősöknek a neológ és a cionista lapok állandó külön rovatot szenteltek. A zsidó háborús részvételt és elköteleződést megkérdőjelező sztereotípiákkal szemben ezek célja az emlékállításon túl hősiesség és a nemzet iránti messzemenő elkötelezettség reprezentálása volt. Ekkor vette kezdetét az a hőskultusz, ami a Nagy Háborúra emlékezve az elkövetkező évtizedek során teljesedett ki.

Az 1916-os németországi zsidó összeírás⁴¹ előtt is gyakran érte a vád a zsidókat, hogy képtelenek a hősies, önfeláldozó cselekvésre. Ennek cáfolatára a Makkabeus-szabadságharc példáját használták fel, és egyúttal át is értelmezték azt. A Makkabeus-szabadságharc hősei ebben az értelemben nem az Örökkévaló utasításait végrehajtó jámbor zsidók, hanem önfeláldozó harcosok, akiknek utódai a hazáért, a nemzetért a jelenben is képesek erre. A propagandában megjelenő magyar szimbolikus politika összefonódott a megreformált judaizmus univerzalista erkölcsi missziójának gondolatával. Egyúttal a neológ Makkabeus hasonlatot elhatárolták a cionista etnikai töltettel is bíró Makkabeus párhuzamtól.

„Föl kellett támadnia egyre nagyobb mértékben a cselekvő hősiesség hagyományának, az őskori makkabeus-példának (...) Jobban, mint valaha ünnepeljük a makkabeus-emlékezetet, mert nem a faji közösség dicsőségének értékeljük, nem olyan típusnak nézzük, amely csak a zsidóságot illetné, hanem az erkölcsi hősiesség örök előképének, amely polgárosult emberiség minden

38 *Zsidó Szemle* 1914. nov. 15./ 2. Hazafias kötelesség

39 SCHMIDL 2014. 128-130.

40 SCHMIDL 2014. 127-128.

41 SCHMIDL 2014. 119.

tagjának útmutatója. (...) Azért a magyar zsidók chanuka-ünnepükön szent tanúságot tesznek arról, hogy az emlékezet lángjait a hazafias eszmék közös oltárán gyújtják föl és a hősiesség hagyományát magyarokul, más vallású magyarokkal együtt, vérük közös áldozásában pecsételik meg. Közös eszmény és közös hősiesség: ez Makkabeus-örökségünk, nekünk magyar zsidóknak!”⁴²

Közép-Európában úgyszintén gyakori vád volt a zsidókkal szemben, hogy kibújnának a katonai szolgálat alól,⁴³ ezért az *Egyenlőség* már a háború elején felhívást tett közzé, amelyben kérték az olvasók közreműködését, hogy adatokat gyűjthesse-
nek katonákról, hősi halottakról, sebesültekről, kitüntettekéről, testületek, intézmények munkásságáról a háborús jótékonyság területén. Az apologetikus válasz párhuzamai a cionista hetilap rovatai között is megjelentek.⁴⁴

A háború idején a zsidó közvéleményt leginkább megosztó esemény a galíciai zsidó menekültek magyarországi megjelenése volt, amelyet a magyarországi antiszemita csoportok a zsidók elleni hangulatkeltésre használtak fel. A neológ elit eleinte inkább menekült volna a problémától, attól tartottak, hogy a menekültek tömeges megjelenése antiszemita hullámot indíthat el.

„Nálunk Magyarországon szereplésük szerencsére meglehetősen új és nem is kívánatos, hogy tömeges legyen. Minden tekintetben újonnan fejlődő ország vagyunk és a javak termelését kell fokozni és szaporítani; közvetítő nélkülök is van éppen elég.”⁴⁵

Cikkíró a menekültek kiskereskedelmi tevékenységére utalt, ami a külső vádakban az árdrágítással és árurejtegetéssel fonódott össze.

David A. Brenner, a magyarországi helyzethez hasonlóan, a középosztálybeli, maszkil német zsidók keleti (lengyel) zsidókkal szemben táplált ellenszenvéről írt. A németországi nyugati (askenáz) zsidók keleti zsidó „hordák” inváziójától rettegték, pedig Brenner szerint 1918-ig a keleti zsidó bevándorlók száma nem haladta meg az évi párszázat. Brenner ezt a magatartást egyenesen „zsidó antiszemitizmusnak” aposztrofálta. Németországban, akárcsak Magyarországon, a maszkil zsidókétól eltérő nemzetkepcépciót valló cionisták tiltakoztak a jelenség ellen.⁴⁶

A galíciai menekültek problémája újra és újra felvetette a zsidó szolidaritás kérdését. Habsburg-Ausztria zsidó elitjének felfogása szerint a menekültek egyszerre voltak osztrák áldozatok Ausztria háborújában és zsidó testvérek a bajban. Ezért reagáltak különösen érzékenyen, a magyarországi neológ elit „érzékletlenségére” a pólisi zsidó menekültek ügyében.⁴⁷ A neológ lap elhárította a vádat és

⁴² *Egyenlőség* 1915. nov. 28. 1. A zsidó hősi kultusz – írta: Mezei Ernő

⁴³ PENSZAR 2011. 427-428.

⁴⁴ *Zsidó Szemle* 1914. szept. 20./ 1. Dövény Lajos ügyvéd gyászkeretes halálhíre

⁴⁵ *Egyenlőség* 1915. márc. 28./ 15. A lengyel zsidó – írta: Fabó Bertalan

⁴⁶ BRENNER 2008. 14.

⁴⁷ ROZENBLIT 2001. 9.

– az 1867-es közjogi kiegyezést követő társadalmi vita keretében átértelmezve – magyarellenos támadásnak minősítette az osztrák zsidó lapok szemrehányásait.

„Álljon elő az az antiszemita korifeus, aki ezt a támadást jobban meg tudná fogalmazni és azt hiszem, hogy azok a keresztény felebarátaink, akik a zsidókérdésben parazitáskodnak, nagyon meg fognak haragudni a Jüdische Zeitungra, amiért az ő mesterségükbe belekontárkodott. Ennek a brutális támadásnak, mely egy húron pendül a többi magyarellenos osztrák lap mostanában felkapott tónusával, egyetlen adata sem igaz.”⁴⁸

– cáfolt a neológ lap cionistaellenes publicistája.

A galíciai zsidók problémájának kezelésén keresztül lehet a legjobban bemutatni a neológ nemzetkonceptiót. A kongresszusi irányzat értelmezésben a magyar határokon kívül élő zsidó, mivel a birodalom másik felének a lakója külföldinek, azaz osztrák állampolgárnak (osztrák zsidónak) tekintendő, ezért a zsidó szolidaritás sem lehet több, „emberiességi” szolidaritásnál. Mindazonáltal az *Egyenlőség* és más neológ szervezetek is rendeztek gyűjtést a menekültek megsegítésére. *„Nem tehetünk róla. Mi a zsidó szolidaritásban nem mehetünk tovább az emberi szolidaritásnál és abban, hogy zsidó embertársainkat, bárhol szenvednének is – támogatjuk, segítjük, nem láthatunk soha zsidó-nemzeti szolidaritást”⁴⁹* – írta a fent említett neológ publicista ügyvéd.

Szintén a keleti zsidók kapcsán került ismét előtérbe a már világháború előtt is hirdetett – a korábban tárgyalt háborús propaganda részévé vált – neológ kulturmissziós stratégia. Ennek a háború idején az volt a lényege, hogy a remélt győzelem után a magyarországi neológia feladata lesz a keleti zsidók kulturális felemelése, és megfeleltetése a modern időknek.

„És már szemünk előtt világosan kitűzve az a feladat, hogy ezen az egész területen, amely tőlünk északra és délre roppant zsidó tömegek sivatagvándorlásának és bizonytalan hányódásának régiója, a magyar zsidóságnak kell vezető befolyást és irányadó zsidóságot fejlettebb kultúrája és kifejezetesebb tradíciója is; mindenekfölött biztosítottabb jogállása erre a hivatásra egyenest kötelezik. Nincs a modern zsidó életnek olyan problémája és olyan típusa, amely a magyar zsidóság kebelében ki ne alakult volna”⁵⁰

– írta Mezei Ernő neológ publicista, aki korábbi cikkeiben is gyakran támadta a Magyarországon megjelenő keleti zsidókat.

Ezekben a vitákban a maszkil zsidó kulturmissziós toposzok transzformálódtak háborús propagandisztikus üzenetké.

⁴⁸ *Egyenlőség* 1915. máj. 9./ 2-3. Válasz egy osztrák támadásra – írta Fleischmann Sándor

⁴⁹ *Egyenlőség* 1915. júl. 4./ 10-11. Támadás a magyar zsidóság ellen – írta Fleischmann Sándor

⁵⁰ *Egyenlőség* 1916. ápr. 16./ 5-6. Magyar missziók, zsidó missziók – írta: Mezei Ernő

A háborús propagandával való azonosulás és a külső támadások a zsidó stratégiák közötti konfliktusokat is kiélezték, a neológ-orthodox konfliktusnál hangsúlyosabbá vált a neológ-cionista konfliktus. A neológ középosztálybeli zsidó elit pozíciójára Magyarországon a legveszélyesebbnek az *Egyenlőség* a cionista agitációt gondolta. Attól tartottak, hogy a zsidó nacionalizmus, a világháború idején különösen, az antiszemitáknak szolgált érveket. Ezért aggasztotta őket a cionista mozgalom befolyásának növekedése a keleti zsidók körében. A keleti zsidók kulturális, politikai, gazdasági felemelésében látták a leghatásosabb eszközt a cionizmussal szemben. Végeredményben pedig az *Egyenlőség* szerint az lett volna a legjobb megoldás, ha a lengyel vagy orosz nemzetbe zömében nem integrált, többségében chászid, keleti zsidó tömegek valamely nagy nemzetbe (német, lengyel) integrálódtak volna. Az így modernizálódott, valamely többségi nemzetbe integrálódott keleti zsidók nem szolgálhattak volna bázisul a cionistáknak, és persze nem vándoroltak volna Magyarországra.

„A keleti zsidók nagyrészt német eredetűek. Nyelvük, szokásaik kultúrájuk, melyet évszázadokon át híven megőriztek, közel állnak a németekéhez. A német írók legtöbb jele se le van fordítva zsargonra. A német műveltséget az is előmozdította, hogy sokan az orosz törvények mostohasága miatt kénytelenek voltak német egyetemeket látogatni. Csináljunk németeket a zsidókból, engedjünk szabad teret a megindult lengyelesítésnek, vagy felhasználhatnók valami módon a zsidóság saját, belső erejét felemelésük és felszabadításuk érdekében? Ez a keleti zsidók kérdésének a részletezett formája.”⁵¹

– fogalmazta meg az *Egyenlőség* programadó cikke.

Az *Egyenlőség*, az antiszemita támadásokkal szemben apologetikus céllal, gyakran a különböző stratégiákat követő cionista írók műveit, ritkábban cionista képzőművészek alkotásait is használta, ugyanakkor az eredeti, cionista ideológiai kontextus mellőzésével.⁵² A háború végén pedig a Wissenschaft des Judentums keretében vegyes reakciókat kiváltó zsidó néprajz chászidizmus-értelmezése mellett Szabolcsi Lajos szerkesztésében a Wissenschaftra adott neo-orthodox reakció is megjelent a lapban Grünwald Lipót magyar chászidizmusról szóló héber és jiddis nyelvű írásainak fordításaként.⁵³

A neológ stratégiával szemben a cionisták nem nemzeti zsidóságokban, hanem össz-zsidóságban gondolkodtak, így ebben a fogalmi keretben a galíciai zsidókat az össz-zsidó nemzet részeinek tekintették. A neológia galiciakkal kapcsolatos eljárását a cionisták árulásnak minősítették.

⁵¹ *Egyenlőség* 1916. márc. 26./ 1-3. A keleti zsidók kérdése

⁵² Pl. *Egyenlőség* 1918. febr. 23./ 13-15. Hámán és Eszter Purimi mese a zsidó népeletből – írta: Sacher-Masoch; *Egyenlőség* 1918. febr. 23./ 16. „Purim a Szentföldön – írta: Grosz Mór (rabbi és tanár Jeruzsálemben); *Egyenlőség* 1918. ápr. 20./ 18. Antiszemiták ha éjjel találkoznak – írta: Solem Alejchem

⁵³ *Egyenlőség* 1918. márc. 23./ 28. A Messiás sírja – írta: Grünwald Lipót; *Egyenlőség* 1918. ápr. 27./ 12-13. Magyar zsidók és a hamis Messiás – írta: Grünwald Lipót.

„Fájdalommal tapasztaljuk a háború egész folyamán, hogy a magyar zsidó közelet hivatalos szervezeteit a nagy idők igen kicsinyesnek találták. [...] A külföldi zsidóság már most is úgy tekint a hazai zsidóságra, mint a zsidó szolidaritás megtagadóira. A külföldi vélemény a zsidóság hivatalos vezetősege most még előkelő vagy kevésbé előkelő gesztussal napirendre tér, de be kell következnie az időnek, amikor a hazai zsidóság most még közömbös része szegyenkezéssel fogja bevallani, hogy megbocsáthatatlan mulasztás történt.”⁵⁴

Az önálló zsidó nemzetben gondolkodó cionista lap a neológ univerzális filantrop szolidaritáson kérte számon a partikuláris zsidó szolidaritást és a belső zsidó univerzalizmust.

A menekült kérdés csúcsidőszakában a *Múlt és Jövő* kulturcionista irodalmi folyóiratban gyakran jelentek meg, keleti zsidókat ábrázoló illusztrációk. Ezeknek az ábrázolásoknak a feladata budapesti középosztálybeli modern zsidók galíciai menekültek felé irányuló zsidó szolidaritásának erősítésére volt. Akkor is feltűntek ezek a képi üzenetek, amikor az illusztrációval ellátott cikk egészen másról szólt.⁵⁵

Az első világháborúval kapcsolatos stratégiákon, illetve a galíciai menekültprobléma táglálásán keresztül jól lehet modellezni a két modernizáló zsidó irányzat eltérő kollektív tudatát és nemzetkonceptióját. A neológ felfogás szerint a galíciai zsidó menekült egy idegen ország polgára, egy idegen nemzet tagja, a vele való szolidaritás nem lehet több az „emberi szolidaritás érzésénél”, a kongresszusi irányzat számára az elsődleges és legfontosabb közösség a magyar nemzet volt. A cionisták kollektív tudatában viszont az állam iránti legmesszebbmenő lojalitás mellett a zsidó néphez való tartozás volt az elsődleges szempont, így a galíciai menekült egy a zsidó népből. Ezért miután két különböző fogalmi keretben gondolkodtak, polémiájukban lényegében elbeszéltek egymás mellett.

⁵⁴ *Zsidó Szemle* 1916. márc. 31./ 1. Óvás.

⁵⁵ Teljesség igénye nélkül: *Múlt és Jövő* 1914. szept.-okt./ 475. A pogrom menekültjei – írta: J. Weinles (Varsó); *Múlt és Jövő* 1914. nov./ 520. Útközben – írta: L. Pilichovszky; *Múlt és Jövő* 1914. nov./ 521. Max Fabian: Menekülők [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1914. nov./ 521. Julius Cohn: Hontalanul [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1915. jún./ 201. David Kohn (Bécs): A menekült [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1915. júl./ 247. Arthur Markovicz: (Krakkó)Talmudi vita [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1917. jan./ 30. Makó Bertalan: Galicia mártírjai [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1917. okt./ 398. Galambos M.: Hazátlanok [illusztráció]; *Múlt és Jövő* 1918. jún./ 212. Orosz harctéri tanulmány: A „libás” bácsi. Bleier Sándor mérnökhadnagy felvétele [illusztráció].

Izraelita diskurzusok helye a közép-európai információs ökoszisztémában⁵⁶

A korszakban Közép-Európára, mint létező egységes kulturális térségre tekintünk, amelyhez Nyugat-Európa és a keleti szláv térség között elterülő, a német nyelv és kultúra által meghatározott területek tartoztak. Ezért az ezeken a területeken felbukkanó nemzeti mozgalmak is a német nacionalizmus ismertetőjegyeit hordozták magukon (például nyelvi, kulturális alapú nemzettudat). Az első világháború előtt Németország és Ausztria-Magyarország töltötte ki az egész térséget. A két világháború között Közép-Európa alatt Németországot valamint Németország és Szovjet-Oroszország között fekvő, korábbi dinasztikus hatalmak romjain magalakuló nemzetállamok összességét értjük.⁵⁷ A 19. század legvégén, a 20. század elején Közép-Európában megjelenő cionizmus igazi népszerűsége csak Kelet-Európában tett szert. Az európai zsidóság cionizmusban hívó csoportjai etnikai közösségük állam iránti igényének megfogalmazásával – már Izrael Állam kikiáltását megelőzően is – egy nemzeti közösség tagjaivá váltak. Azonban más zsidó irányzatok továbbra is kizárólag vallási közösségként és a többségi nemzet integráns részeként fogták fel magukat, és nem kívántak részt venni egy zsidó nemzet létrehozásában. Különösen jellemző volt ez a közép-európai, városi középosztálybeli zsidó tömegekre. A világháborús lelkesedés Davide J. Fine szerit középosztálybeli magatartásnak számított. Mivel a közép-európai zsidók jelentős tömegei a városi középosztályhoz tartoztak, ezért a zsidók háborús lelkesedése egyfelől megfelelt társadalmi közegük normáinak, másfelől a háború kíváló alkalmat nyújtott a zsidó elit számára a többségi nemzeti iránt elkötelezettségük bizonyítására.⁵⁸

Az írott, nyomtatott, kimondott, képi vagy zenei jelképek a sajtó mellett szintén propaganda eszköznek tekinthető. Minden olyan jelképrendszert, amely a közönség által vitatottnak tekintett problémák kapcsán befolyásolja a véleményeket, hiedelmeket vagy cselekedeteket Robert K. Merton nyomán propagandaként kezelünk.⁵⁹ Az első világháborús zsidó propaganda Magyarországon több forrásból merítette előképeit. Egyfelől a mindenki által jól ismert liturgikus és vallási szövegeket aktualizálta, másfelől az általános közép-európai háborús diskurzusokba illeszkedett, a központi hatalmak német nyelvű zsidó sajtóinak toposzaiból merített. Az állam vagy az uralkodó jólétéért mondott szombati és ünnepi ima az Örökkévalóval folytatott párbeszédbe, a szentélybeli áldozatokat helyettesítő istentiszteleti alkalmakba emelte be a nem-zsidó világi hatalomért mondott imát. Ezért a zsidóság és a hatalom viszonyának fontos kifejeződése. Előképei fellelhetők az antikvitásban. Egyiptomi és római nemzsidó gyakorlat judaizálódásának tekintik. 17. századtól a Ha-noten Tesuá szövegeket változatai a közösség és a

⁵⁶ Lásd: Z. KARVALICS 2014. 10-11.

⁵⁷ LENDVAI 1997. 10.

⁵⁸ FINE 2012. 11.

⁵⁹ MERTON 2002. 593.

tágabb szociokulturális rendszer viszonyát mutatják.⁶⁰ Az első világháborús propaganda imaképeslapjain szintén megjelent az uralkodóért: Ferenc Józsefért és/vagy Vilmos császárért mondott, arcképeikkel ellátott imaszöveg. Ezek a levelezőlapok a zsidó közép- és kelet-európai háborús célokkal való azonosulását mutatják. A judaizált magyar zsidó első világháborús propaganda eszköztárában is fellelhetőek voltak a királyért és a győzelemért mondott illusztrált imaszövegek.⁶¹ A neológ zsidó katonák számára kiadott *Pajzs és Vért* címet viselő harctéri imakönyv a királyért mondandó imát szintén tartalmazta.⁶² Harctéri katonai imakönyvek általános jelenségnek számítottak mind a keresztény felekezetek, mind pedig a különböző hadviselő felek izraelita katonái körében.⁶³ Gyökerei felekezetiesedett modern társadalom helyzet és rétegspecifikus imakönyveinek 19. századi megjelenésére⁶⁴ valamint az állam iránti lojalitás liturgikus előképeire vezethetők vissza. A rend és a társadalmi struktúra fenntartójaként értelmezett hatalom jólétére vonatkoztatott szentírási szövegek mellett ezekben a győzelemért az ellenséges seregek vereségeért mondott imák, a judaizmus megalapozó emlékezetének aktualizált szövegei voltak fellelhetőek Európa szerte.⁶⁵ Liturgikus eseményeken megjelenő háborús propaganda másik megnyilatkozási területe a homiletika volt.

A judaizmus reformtörekvései között a nemzeti nyelvű homíliák fontos szerepet tölthettek be a modern nemzetállami keretekhez történő igazodásban, a nemzeti nyelvek és kultúra elsajátításában, a reformtörekvések terjesztésében. A közösségi zsinagógái beszédek (drásot) a premodern és tradicionálisra törekvő közösségekben többnyire erkölcsnemesítő, feddő jiddis nyelvű szónoklatok voltak. A „népek nyelvén” – előbb németül, később magyarul – elhangzó homíliák így a zsidó felvilágosodás jelképei lettek.⁶⁶ Löw Immánuel szegedi főrabbi az uralkodó születésnapján tartott istentiszteleten beszédével⁶⁷ 1914-ben a neológ első világháborús diskurzushoz illeszkedett, amely szerint a háborúban eggyé forrott nemzet és király, ellentétek szűntek meg.⁶⁸ A király születésnapján 1916-ban mondott homíliáját Löw már az összeforrasztó háborús célok és győzelmek köré építette. Jesája szavait (50:8) állította párhuzamba Ferenc József Viribus unitis! jelmondatával.

„Álljunk ki együtt⁶⁹! A király szava lett a próféta e heti igéje, amikor el nem kerülhetővé tette a fegyveres mérkőzést a reánk támadt fondorlatos erőszak. [...] Áll vértzetten a monarkia, áll vértzetten

60 DAMOHORSKÁ. 2010. 7, 12-13, 17-20.

61 Lásd: MILEV Hu HJA K361; Hu HJA K393; Hu HJA K262; Hu HJA K709 számú tételét.

62 *Pajzs és Vért*. Imádságok izraelita vallású katonák számára, III. bővített kiadás, Az Országos Izraelita Iroda költségén kiadja az Országos Rabbiegyesület, Budapest, é.n. [1916]

63 PENSLAR 2011. 426.

64 FRAUHAMMER 2014. 275-302.

65 PENSLAR 2011. 426.

66 GLÄSSER 2014b. 92-111.

67 Löw 1923. 4.

68 Lásd: ZIMA 2013. 123-125.

69 Ézaiás 50, 8.

Germánia, együtt áll! Nem lesz ezentúl Középeurópa kóbor kalandorok országútja [...] Dicsőséget aratnak egyesült fegyvereink [...] Fölvirul újból agg királyunk jogara alatt a monarkia.”⁷⁰

A zsinagógai beszédek a zsidó időszemléletet követték, a vallási megalapozó emlékezetben őrzött múlt és a jelen eseményei között lényegi párhuzamokat vontak.⁷¹ Ezeket a lényegi párhuzamokat keresve a háborús neológ és cionista vezércikkek egyaránt gyakran éltek szentírási hasonlatokkal. A keresztény antiszemita propagandában a Judás-államként aposztrofált olasz hitszegés toposza például a judaizmus ellenséggépével, Ámálékkal cserélődött fel. „És a gonoszok között a leggonoszabb, az elvetemültek között a legelvetemültebb a hitszegő olasz, a nemes latinok elfajult utóda, ki Amálek példájára hátból támad reánk és ezzel megbélyegzi önmagát az egész világ színe előtt.”⁷² – írták Olaszország Monarchiának küldött hadüzenetének hírére. A neológ cikkek eszkatolgikus víziója a hitszegő megbűnhődését vetítették elő.

„A bosszuló Isten keze mutatja győzelmes utunkat, a büntető Isten ujja fogja örvénybe sodorni elleneink hajóit és pusztulásba hadseregeiket. Magyar zsidók, megedzve e rettentő korszakban, megacélo-sodva e gigászi napokban: emelt fővel és vas karokkal tovább, előre, nemzetünkkel a végső győzelem felé!”⁷³

A különböző zsidó csoportstratégiák első világháborús önértelmezéseit – a magyarországi cionista és neológ Makkabeus párhuzamhoz hasonlóan – végigkísérték szentírási előképek. Franciaországban a rabbik prédikációi a német hadsereget Ámálékkal azonosították. Az „ősi Makkabeus szellemiség” gondolata az angol zsidóknál is megjelent. Francia zsidóknál a menekült jiddis-nyelvű zsidók képviselték ezt a gondolatot.⁷⁴ A háború után Közép-Európában a dinasztiahoz fűződő lojalitást új kötődések váltották fel. A két világháború között a közös állam, birodalom iránti lojalitást felváltotta az utódállamok népeinek saját egyediségükbe vetett hite. A cionizmus háború utáni belső térnyerése is ennek az új önértelmezésnek a részeként szemlélendő.

Napjaink zsidó történetírásában visszatérő kérdés a zsidó partikularizmus, más nemzeteszmékkel való zsidó azonosulás, szembeállítva a zsidó univerzalizmussal és a saját nemzeteszme kérdésével. Ezt tükrözi a jelenből visszatekintő toposz, miszerint a különböző államokban élő zsidók egymás – mint ellenségek – bukásáért imádkoztak.⁷⁵ Derek J. Penslar szerint a fronton és a hátszágban a zsidóknál a nemzetek feletti zsidó szolidaritás zsigeri erejű maradt, ezek

⁷⁰ Löw 1923. 6.

⁷¹ YERUSHALMI 2000.; RÉKAI 1997.

⁷² *Egyenlőség* 1915. jún. 13./ 16.: Egy zsidó államférfiu győzelme az olaszok fölött – írta: dr. Groszmann Zsigmond.

⁷³ *Egyenlőség* 1915. máj. 23./ 1. Ujháboru.

⁷⁴ PENSLAR 2013. 153-154.

⁷⁵ PENSLAR 2013. 152.

gyakran a hasonlóképpen őszinte patrióta érzésekkel versengtek. A fentebb idézett Davide J. Fine a 19. századi modern nemzeteszelmék és a középrétegek életvilága felől mutat rá erre a kérdésre. Fine az első világháború német tisztjeiről írt munkájában ugyan etnikai közösségnek mutatja be a németországi zsidóságot, azonban a zsidókra és a németiségre nem tekint ellentétes pólusként, sőt szerinte a német tudat tette a zsidót németté.⁷⁶ Éppen ezért nem lehet a holokauszt és az Izrael Állam születése tényének tükrében etnicista, cionista szemüvegen keresztül visszatekinteni, és megítélni egy térség zsidóságának kollektív tudatát, egy olyan korban, mikor a zsidó nemzeti gondolat nem volt főáramban.

A magyarországi világháborús zsidó sajtópropaganda – a dinasztikus birodalom keretei között – adaptálta a nemzsidó háborús propagandába eszköztárát. Ugyanúgy siratták a trónörököszt, méltatták a Dinasztíát, a Birodalmat, a magyar nemzetet, kárhoztatták az oroszokat és lelkesedtek a háborúért.⁷⁷ Még a Szociáldemokrata Párt lapja, a *Népszava* is az oroszokat hibáztatta a Monarchia és Szerbia közötti konfliktus eskalációjáért, természetesen egy baloldali, marxista fogalmi keretben a cári imperializmust kárhoztatva.

„Az orosz cárizmus, amelynek a saját országában is elég baja van, vakmerő módon megzavarja a világékét és beleavatkozik a szerb dolgokba. Ha nem volna olyan tragikus akkor kacagtató volna, hogy a véres cár valamely állam önállóságát akarja megvédelmezni, holott ugyanez a cárizmus a legbarbárabb módon nyomja el a finneket, akiknek szabadságát elrabolta és telhetetlen kapzsiságával állandóan veszélyezteti az északi államok függetlenségét.”⁷⁸
– írta a *Népszava*, ami a szarajevói merényletkor még a Monarchia imperializmusát hibáztatta a helyzetért.

A zsidóság körében a liturgikus szövegek és a vallási megalapozó emlékezet különböző szövegrétegei transzformálódtak háborús mozgósító üzenetté a sajtó propagandaírásaiban. A háború után ezek az üzenetek egy újabb transzformáción estek át. A jelentős területi veszteségeket elszenvedett Magyarország zsinagógáiban emléktáblákon örökítették meg a háborúban elesett hitközségi tagok névsorát. Ez a tendencia egyaránt tetten érhető az orthodox és neológ irányzatú közösségekben. Az izraelita emléktáblák a közösség anyagi helyzetének függvényeként, gyakran az elsők voltak a helyi emléktábla-állítatások között. Az állítatók szándéka a Monarchia neológ és orthodox önképének keretében értelmezhető: századfordulós önmeghatározásukat megtartva magukat magyarnak, felekezeti-ségüket izraelitának tekintették. Az emléktáblák célja az volt, hogy demonstrálják a közösségek magyarsághoz tartozását, apologetikus üzenetet hordozzanak az első világháborús összeomlásakor felerősödött vádakra. Emléket állítottak az izraelita hősök bátorságának, áldozatkészségének, az első világháborúban való

⁷⁶ FINE 2012. 6-7.

⁷⁷ Vö. Schwendinger 2011.; GERŐ 2014. 7-21.; SCHMIDL 2014. 125-132.

⁷⁸ *Népszava* 1914. aug. 2./ 1. A válság tetőpontján.

helytállásuknak, ugyanakkor a szegregációs törvény (numerus clausus) által meghatározott jelenre vonatkozóan mélyebb közösségi jelentésrétegeknek is tárgyi kifejeződést adtak.⁷⁹

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern* The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

BÁNYAI Viktória

2000 *A magyar zsidó sajtó előzményei és kezdetei (1868-ig)*. Elhangzott: Magyar zsidó sajtótörténeti konferencia, Budapest, 2000. május 14.

http://www.hebraisztika.hu/site/publikaciok_bv.html Letöltés: 2007. ápr. 12.

BÍRÓ Ákos

2013 *Kétfejű sas Dávid pajzsán*. Tábori Rabbinátus az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében 1914-1918. Gabbiano Print Kft. Nyomda és Kiadó.

BRENNER, David A.

2008 *German Jewish Popular Culture Before the Holocaust*. Routledge Taylor & Francis Group, New York.

DAMOHOŘSKÁ, Pavla

2010 *The Jewish Prayer for the Welfare of the Country as the Echo of Political and Historical Changes in Central Europe*. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakultá, Praha.

FEIRZIGER, Adam S.

2005 *Exclusion and Hierarchy* Orthodoxy, Nonobservance, and the Emergence of Modern Jewish Identity. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

FINE, David J.

2012 *Jewish Integration in the German Army in the First World War*. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin – Boston.

FRAUHAMMER Krisztina

2014 Mirjamok és Debórák: Imakönyvek a modernizálódó zsidó nők szolgálatában. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *Hagyományláncolat és modernitás*. SZTE-BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 275-302.

⁷⁹ Lásd: GLÄSSER 2014c. 407-416.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó – PolgART Kiadó, Budapest.

2014 *Merénylettől a hadüzenetig*. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.) Habsburg Történeti Intézet – Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2014a *Találkozás a Szent Igazzal*: A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádiképe 1891-1944. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.

2014b Az integráció politikai liturgiái. Szimbolikus politika és hazafiság Löw Immánuel beszédeiben. In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában*. Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged. 92-111.

2014c *Jüdische Kriegerdenkmale und Zivilreligion in Ungarn (1914–1944)*, *Acta Ethnographica Hungarica* 59 (2), 407-416.

GLESZER Norbert – ZIMA András.

2009 „A világosság örök forrása” A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban. *Ethnographia* 120 (4). 333-353.

HAHNER Péter

2006 *A régi rend alkonya* Egyetemes történet 1648-1815. Panem Kiadó, Budapest.

KARÁDY Viktor

2000 Zsidó identitás és modernizáció, avagy az asszimiláció paradoxonai. In: Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban*. Társadalomtörténeti vázlat. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 249-281.

KATZ, Jakov

1999 *Végzetes szakadás*. Az orthodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

KIEVAL, Hillel J.

2000 *Languages of Community*. The Jewish Experience in the Czech Lands. University of California Press, Berkely – Los Angeles – London.

LENDVAI L. Ferenc

1997 *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó, Budapest.

LIPTÁK Dorottya

2002 Újságok és újságot olvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest Prága. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Löw Immánuel

1903 *Imádságok zsidók számára*. Taub B. és Társa, Szeged.

1923 *Száz beszéd, 1900-1922*. Schwarz Jenő kiadása, Szeged.

MCGUIRE, Meredith B.

1997 *Religion*. The social Context.: Wadsworth Publishing Company, Belmont CA. – Albany NY. 278-292.

MERTON, Robert K.

2002 Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Osiris Kiadó, Budapest.

PENSLAR, Derek J.

2011 The German-Jewish Soldier: From Participant to Victim. *German History* 29 (3). 423-444.

2013 *Jews and the Military A History*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.

PÉTER László

2004 „Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben.” In: Cieger András (szerk.): *Kiegyezés*. Osiris Kiadó, Budapest. 546-584.

RÉKAI Miklós

1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Néprajzi tanulmány. Osiris Kiadó, Budapest.

ROZENBLIT, Marsha L.

2001 *Reconstructing a National Identity*. The Jews of Habsburg Austria during World War I. Oxford University Press, Oxford.

SCHMIDL, Erwin A.

2014 *Habsburgs Jüdische Soldaten 1788-1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar.

SCHWENDINGER, Christian

2011 *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs Eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen*. Diplomatica Verlag GmbH., Hamburg.

SINGER S. Leó

1907 *Kötelességtan*. Lévai Izsó Könyvnyomdájában, Rimaszombat.

UNOWSKY Daniel L.

2006 *The Pomp and Politics of Patriotism*. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916. Central European Studies. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 *Zachor*. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris Kiadó – ORZSE, Budapest.

Z. KARVALICS László

2014 Horizontokat tágitó és civilizáló erő: Az információtörténeti fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban” *Médiakutató* 2014 nyár, 7-15. Letöltés: 2014. dec. 4.

http://www.mediakutato.hu/kiadvany/2014_02_nyar.html

ZIMA András

2008. „Cult or spirit?” Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243-262.

- 2013 Az „örök zsidó kérdés”. Első világháborús neológ és cionista csoport-stratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In: Kiss Endre – Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Budapest. 123-125.
- 2015 *A cionizmus, mint közép-európai nemzeti mozgalom*. World Zionist Organization Department for Diaspora Activities – Izraeli Kulturális Intézet Budapest – The Jewish Agency for Israel – Hezl Center, Budapest.

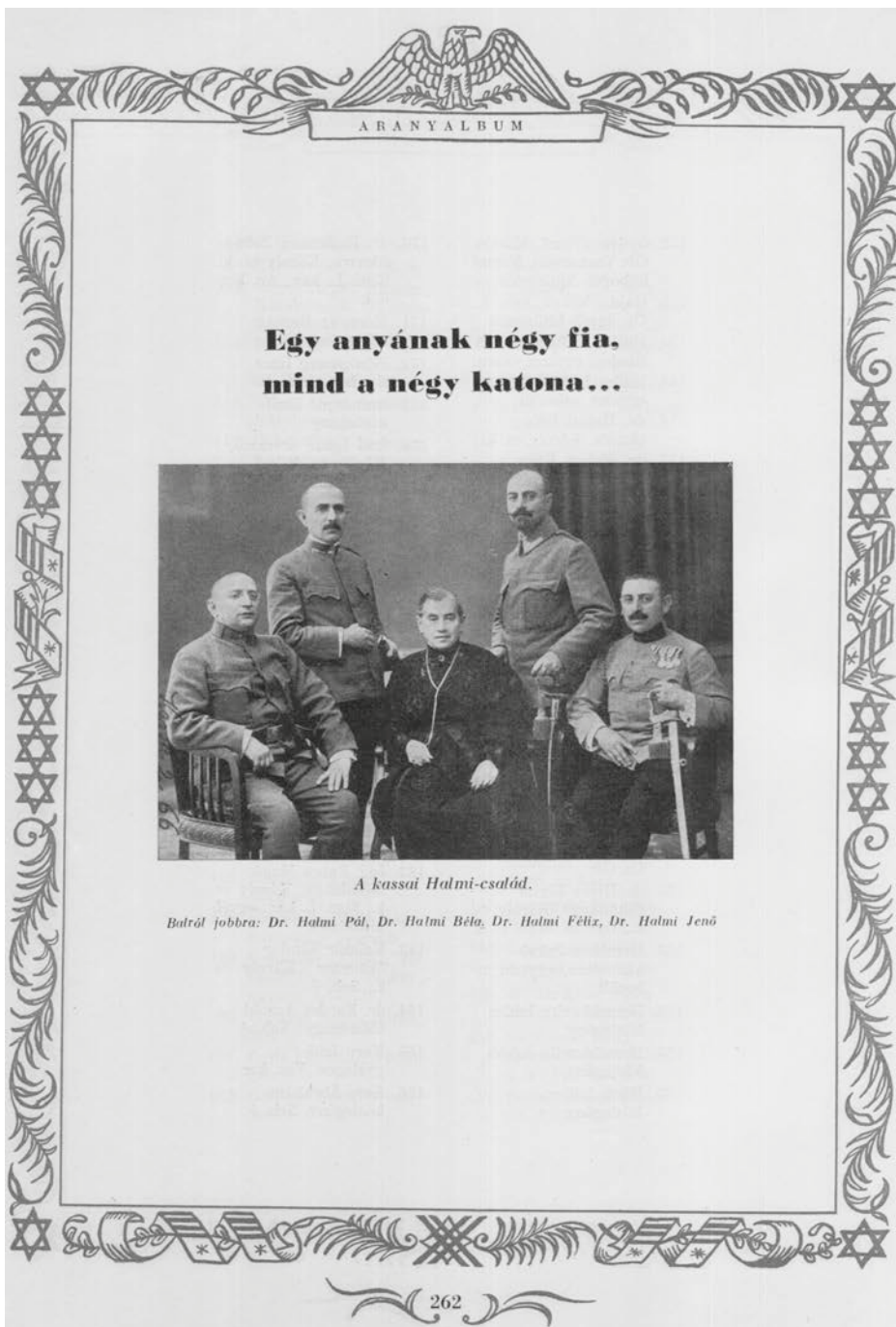
GLÄSSER, NORBERT – ZIMA, ANDRÁS

THE EMPEROR-KING'S HUNGARIAN MACCABEES

The components of Hungarian Jewish First World War propaganda

Emancipation and social engagement facilitated the Central European Jewry's identification with the modern notion of national identity. During the Great War this often came into conflict with Jewish universalism. Those of Jewish denomination supporting the various national identity notions identified with the war aims and propaganda of the given nation while they tried to find the antetype of the new circumstances in the Jewish past and Judaism.

The study analyses the structure of the war propaganda published by the Hungarian Neologist and Zionist press. It aims to examine the biblical antetypes, the topoi of the modern Jewry and Central European discourse in the enemy-image, war aims and Jewish self-definition of the press. The war propaganda and hero worship that mobilised the Jewry shows similarities within the Central European Ashkenazi population. The Hungarian language Jewish press analysed in the present study (*Egyenlőség*, *Zsidó Szemle*) create a modern forum that served both as a medium for the flow of information and a tool of cultural change. The publications reflect wider social processes within the information ecosystem, whereas the 'facts' found in them can give an insight solely into the ambitions of the editorial circle and the institutional elite behind the certain paper. The news items published earlier by the press reappeared in the framework of the war propaganda with transformed messages. The study touches on these transformations connected to the internalization of war aims and the apologetic application of hero worship.

Családi kép a Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbumából